

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AYANLAR, SERMAYE BİRİKİMİ VE GİRİŞİMCİLİK

Tamer GÜVEN*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun adem-i merkezîyetçilik dönemi 17. yüzyılda başlamış ve 18. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Bu çalışmada ilgili dönemde sermaye sahibi olan ayanların sermayelerini nasıl değerlendirdikleri incelenmektedir. Bu sebeple ayanlığın tarihsel süreçte hangi köşe taşları vasıtasıyla ihdas olunduğu üzerine durulmuş ve ekonomi literatüründeki girişimci (kapitalist) tanımının bu sınıf için ne kadar uygun olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak girişimci bir sınıfın gelişmesini sağlayan gerekli temel şartların oluşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte ayanlar tipik bir girişimci gibi yalnızca kar etmek kaygısında olmamış, aynı zamanda taşrada siyasi nüfuzlarını artırmaya çalışan birer güç odağı gibi davranmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, sermaye birikimi, ayanlar, girişimcilik

THE NOTABLES, CAPITAL ACCUMULATION AND ENTREPRENEURSHIP IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Ottoman Empire's decantralization process started in 17. century and peaked in 18. century. In this study, it is examined that how ayan who is owner of capital accumulation, use their capital in this period. For this reason, it was elaborated that through which cornerstones have caused creation of institution of ayan and how it is fit that the term of entrepreneur (capitalist) in economic literature for this class. On the other hand it was reached that necessary basic conditions (market and the profit/loss motive) did not occur for the development of an entrepreneurial class. However, ayans are not the only concern as a typical entrepreneur to profit, at the same time they act like power forces who want to increase their political power.

Keywords: Ottoman Empire, capital accumulation, the notables, entrepreneurship.

*Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı; İrtibat: tmgerven@gmail.com.

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde devletin siyasi ve iktisadi yapısı merkezileşirken, askeri yapı tımar sistemi çerçevesinde hala taşraya dayanmaktadır. Zamanla Avrupa'nın merkezileşen orduları karşısında yenik duruma düşen Osmanlı ordularında modernizasyonun gerekliliği anlaşılmıştır. Bu suretle ortaya çıkan yeni tip asker, tımar sistemiyle bütünleşmiş toprak rejimi ve bu rejime bağlı olan mali yapıyı değiştirme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda çeşitli sebeplerle yayılan Celali İsyanları, Anadolu'da karışıklığın ve eşkıyalığın had safhaya çıktığı bir dönemi meydana getirmiştir. Yeni mali yapıda ağırlık kazanan iltizam ve iltizamın daha özel bir türü olan malikâne sisteminde taşra ileri gelenleri öne çıkmışlardır. Taşrada zenginleşen ve idari anlamda güçlenen ayanlar bu ayrıcalığı iltizam sistemine borçludurlar.

Karışıklığın hüküm sürdüğü Anadolu'da halk, sekban ve levend taifesinin zulümlerinden kurtulmak için ayanların güçlenmesinden dolayı memnun olmuşlardır. Aynı zamanda merkezi hükümete bu karışıklıklara müdahale edecek kabiliyete o dönemde sahip olmadığından dolayı ayanların bu fonksiyonuna muhtaçtır. Bununla birlikte devlet ayanların savaş zamanlarında mali ve askeri desteklerine ihtiyaç duymuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde toplanan verginin önemli bir kısmının mültezimlerde kalması hem devletin gelirlerinin artışı engellerken hem de reayanın zulme uğramasına sebep olmuştur. Artı değere sahip olan taşradaki ayanlar 18. yüzyılın ikinci yarısında malikâne sisteminin daha da yaygınlaşması ile taşradaki varlıklarını güçlendirmişlerdir. Bu dönüşüm Osmanlı'da sermaye sahibi bir sınıfın ilk defa bu kadar bağımsız bir şekilde filizlenmesine kapı aralamıştır.

Ekonomi literatüründe girişimci kavramı sürekli değişen şartlar altında eldeki sermayeyi en verimli ve kârlı işlere yatıran kişi olarak tanımlanmıştır. Bu sebeple sermaye birikimine atfedilen değer aynı şekilde bu birikimin kimler elinde toplandığına da verilmesi gerekmektedir. Eğer sermaye doğru yatırımları belirleyecek kişiler tarafından kullanılmıyorsa vaat ettiği toplumsal artışı oluşturamayacaktır. Bu çalışmanın amacı elinde sermaye biriken Osmanlı'daki taşra ayanlarının ekonomik faaliyetlerini bu paradigma çerçevesinde inceleyerek, girişimci sıfatına ne kadar uygun olduklarını belirleyebilmektedir.

Çalışma ilk olarak ayanın ekonomik ve idari bir güç olarak taşradaki iktisadi ve siyasi yapıda nasıl yer aldığını inceleyecektir. Ardından sanayileşmedeki girişimci rolünün önemine değinecek ve Osmanlı sanayileşmesinin en önemli eksikliklerinden biri olan girişimcilik faktörünün önemini vurgulayarak girişimcilik kavramını tanımlayacaktır. Son bölümde ise seçilen bazı ayan ailelerinin sahip oldukları malvarlıklarını hangi alanlarda kullandıkları ile ilgili örnekler verilecektir. Sonuç bölümünde ise bu veriler değerlendirilecektir.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayan

Arapçada göz anlamına gelen *ayn* kelimesinin çoğul hali olan *ayan*; eşraf, vücut ve erkan ile eş anlamlıdır. İlk İslam Devletleri'nde de kullanım alanına sahip olan ayanlık Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce Anadolu Selçuklu Devleti'nde de mevcuttur (Mert, 1991:195). Ayan kavramı Osmanlı arşiv kaynaklarında birbirinden farklı değişik görevleri kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ayan taşradaki en biçimsiz ve

tanımlanamayan güç odağı olarak kabul edilmiştir (Khoury, 2006:152). Belgelerde voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali olarak kayda geçen bu kişilere aynı zamanda müteğallibe veya derebeyi de denilebilmektedir (Mert, 1991:195)¹. Bu sınıflı oluşturanlar ise kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüda yerleri, mültezimler, mukata'a eminleri, emekli olan beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler ile bunların çocuklarından meydana gelmişlerdir (Özkaya, 1994:7).

Ayan, kimi zaman değişik görevlerde bulunarak taşrada önce çıkan kişiler için kullanılsa da, aslında geç 17. yüzyıl ile 18. yüzyılda taşrada, merkeze karşı denge oluşturan bir güç odağını karşılamaktadır (Khoury, 2006:152). 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan dönüşümün ana unsuru olan ayanlar Müslüman orta sınıfı oluşturmaktadırlar. 1600'lü yılların başında Celali isyanlarına karşı koyması için merkezi idare tarafından desteklenen ayan şöyle tanımlanmaktaydı: "Vilayetten yarar ve namdar ve müstakil ve mütamevvil (paralı) ve halk arasında sözü ve kelimati dinlenür kimselerdir". Evliya Çelebi ise ayanları şehrin nüfuzlu zengin tacirleri, ileri gelen ulema ve kapıkulu garnizonları diye üç gruba ayırmıştır (İnalcık, 2010:333). Merkezi siyasi iradenin padişahın, padişahın hane halkı ile vezir ve paşalara geçtiği 17. ve 18. yüzyıllarda, yerelde de gündelik yaşamda merkezi idarenin gücü azalırken ayan ailelerinin nüfuzu artmıştır (Quataert, 2005:54).

Ayanlar arasında ise daha güçlü konumda bulunan seçkin bir ayan sınıfı oluşmuştur. Bu tarzda olan ayanların hakimiyeti resmiyet kazanmış olup, zor yolla edinilmiş olmaları sebebiyle *savaş ağalığına* yakın yarı feodal oluşumlara benzetilmektedir (McGowan, 2004:786). Edremit'te zeytinlikleri olan ve İtalyanlara zeytinyağı ihraç eden ve aynı zamanda borç para ile sermayesini değerlendiren Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın tüm hayatı boyunca serveti 700 bin kuruş civarında iken, dönemin güçlü ve zengin ayanlarından Tepedenli Ali Paşa savaş için merkeze tek seferde 500 bin kuruş fon sağlayabiliyordu (Faroqhi, 1991:92-93).

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez-Çevre İlişkileri

Osmanlı'da nüfus iki kısma ayrılmıştır. *Askeri* sınıf ordu ve yönetimde yer alanları oluştururken *reaya*; tüccar, esnaf ve köylü sınıfından oluşmuştur. Askeri sınıf vergiden muaf olurken reaya tüm üretimi gerçekleştiren ve vergi ödemek zorunda olan sınıftır. Devşirme sistemi ile Hristiyan reayadan çocuklar orduda görev alabiliyorlardı. Müslüman reayada ise durum daha farklıdır. Sultanın özel izni ile, sınır boylarında gönüllü olanlar ile büyük cesaret ve başarı gösterenlere orduya katılma hakkı tanınmıştır. Ancak genel durum her kimsenin kendi sınıfına bağlı kalması üzerinedir (İnalcık, 1994:16-17).

Osmanlı İmparatorluğu, Machiavelli ve Montesquieu'nun Doğu despotizmi ve Batı feodalizmi arasında farklılık olarak işaret ettikleri *ortanca* olarak anılan sınıftan yoksundur. Bu tamamlayıcı yapıyı Hegel *sivil toplum (civil society)* diye adlandırmış ve merkezi iradeye bağlı olmadan özgür hareket kabiliyetine ve mülkiyet haklarına sahip

¹A'yan-ı vilayet olarak adlandırılan geniş bir tanımlama ise; molla, kadı, müftü, müderris, seyyid ve tarikat şeyhi gibi ilmiye mensupları, kethüdayeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mazul ve emeklileri ile çocukları, kasapbaşı ve bakkalbaşı gibi esnafın önde gelenleri, zahireci, kuyumcu, sarraf, bezzaz ve çuhaci gibi tüccar ve mültezimler ayandan sayılmıştır (Mert, 1991:195-196; Özkaya, 1994:7).

bir toplum zümresi olarak tanımlamıştır (Mardin, 1969:264-265). Mülkiyetin en önemli iki ayrımı özel ve kamu mülkiyeti arasındadır. Genel olarak merkezileşme eğilimi yüksek olan toplumlarda kamunun mülkiyeti daha ağır basmaktadır (Alchian & Demsetz, 1973:18). Osmanlı'da *miri arazi*, *rakabesi* yani mutlak mülkiyet hakkı devlete ait olan toprakların bir kısmını ifade eder. Bu topraklar bütün tarım topraklarını kapsamaz, bağlar ve bahçeler bunun dışındadır. Devletin, imparatorluk halkının kıtlık yaşamaması için miri arazileri kontrolü altına alması bu topraklarda sadece hububat tarımı yapılmasını garanti altına almıştır. Miri araziler çift-hane sistemine ait uygulamada köylülere ipotek edilen tapulu araziler ve tapulu arazilerin dışında kalan toprakların yer aldığı mukataalı arazilerden oluşmaktadır. Miri arazilerin kullanım hakkı belli şartlar altında reaya bırakılsa da bu topraklar mutasarrıfları tarafından serbest bir şekilde mülk olarak kullanılamazlardı. Tam olarak mülk şeklinde kullanılabilmesi için belli şartlar altında padişah izni gerekiyordu (İnalçık, 2010:247-249; Barkan, 1941:157).

Bazı kullanım imkânı bulamayan topraklar üst düzey devlet adamları tarafından işletilmek (*şenlendirmek*, *ihya*) maksadıyla padişahın istenmiştir. Padişahın izni ile bu topraklar özel mülk olarak işlenmiş ancak miri topraklardan pay alınmamıştır. Adına *mevat* denen bu topraklarda çift-hane uygulamasına kayıtlı olan reaya yerine ortakçı ve köle emeği kullanılmıştır. Bir başka özel mülk türü de, Celali İsyanları sırasında köylerini terk eden ya da borçlu köylülerden kalan toprakların, askeri ve idari sınıftan kimselerin sahip çıkması ile meydana gelmiştir. Bu toprakların sahipleri vakıf sistemi miri toprakları ile özel mülk haline getirmişlerdir. Adem-i merkezileşmenin arttığı 16. yüzyıl sonlarında özel mülk statüsünde olan bu toprakların miktarı artmıştır. Halbuki tımar sistemi ile toprağın mülkiyeti devlete ait kabul edilmiş ve reaya ancak bu toprağın kullanım hakkına sahip olabilmıştır. Devletin bir aracı olarak reaya ile arasında bağ kuran sipahi de bu toprağın mülkiyetine müdahale etme yetkisine sahip değildir. Ayan mukataa-iltizam sistemi ile miri araziye bağlı toprakları kontrolü altına almıştır. Ancak mülk olarak sahibi olduğu ve büyük çiftlik işletmelerine örnek oluşturabilecek araziler daha çok mevat tipi topraklardan oluşmuştur (İnalçık, 1991:18-21, 24).

Mülkiyet hakkının dört temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar; mülkün kullanım amacının serbestçe seçilmesi, mülkün hizmetlerine ve gelirlerine sahip olma hakkının bulunması, arzuya bağlı olarak mülkün devredilebilmesi ve bu hakların korunması şeklindedir (Alchian, 2008). Fakat Osmanlı toplumu 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar toprağın mülkiyetine sahip olamamıştır (Karpaz, 2002:346). Ayanların 18. yüzyılda artan nüfuzunun, büyük çiftliklere sahip olarak kendi hesaplarına üretim faaliyetlerinde bulunmalarına dayandığı ileri sürülmüştür. Ancak gelinen noktada ayanların bu nüfuza toprağın mülkiyetine ve haklarına sahip olmakla değil, devlet adına vergi toplama işini üstlenmek üzere mukataa-iltizam sistemine entegre olmakla eriştikleri genel kabul görmüştür (İnalçık, 1991:34). Ancak herhangi bir şekilde malikanelerin yarı-mülkiyet sayılması ileri sürülecekse eğer, bu mülkiyet malikane sahiplerinden çok toprakla birebir ilişkisi olan ayan mültezimlerin kontrolü altındadır (Veinstein, 1991:46).

Reinhard Bendix, Batı ve Batı düşüncesinde meydana gelen sosyal değişimleri yine kurumsal temeli olan *sivil topluma* atfetmiştir. Durkheim onlardan *ikincil yapı* diye bahsetmiştir. Batı Avrupa'nın yükselişinde kendi kendini yöneten şehirlerin sahip olduğu pay bu ikincil yapıya atfedilmiştir. Fakat Osmanlı'da buna eşdeğer karşılık oluşturacak herhangi bir grup ortaya çıkmamıştır (Mardin, 1969:264-265).

Osmanlı'daki tabakalaşma sosyoekonomik faktörlerden çok statü farklılığına dayanmaktadır. Örneğin 1000 akçelik dirliğe sahip olan bir tımar sahibi ile 1 milyon akçelik bir hasa sahip olan vezir aynı sınıfa (askeri) bağlıdır. Reaya ise yazıldığı toprağa bağlıdır. Toprağını terk ettiği takdirde ancak 15 yıl sonra geri getirilmesi yasaktır (Öz, 2007:491).

Erken dönem İslam felsefecileri ve hukukçuları Aristo'dan aldıkları sosyal tabaka sistemini benimsemişlerdir. Bu tabakaların içinde varlıklı bir orta sınıf bulunmamaktadır. Osmanlı'da ise Ak Hisari, Tursun Bey, Kınalızade Ali ve diğerleri İslam düşünürlerinden aldıkları bu mirası, *erkan-i erbaa* adı altında, toplumu görev ve fonksiyonlarına göre dört tabaka halinde değerlendiren bir yapıda değerlendirmişlerdir. Bunlar; ümera, ulema, tüccar ve esnaf ile çiftçidir. Bu sosyal tabakalar direk olarak İslam'a dayanmamakta fakat devletin pratik ihtiyaçlarına cevap vermektedir (Karpat, 2002:330-337). Devlet aynı korumayı zamanla kendi meşruiyetinin sınırları içinde başka bir güç ile karşılaşmamak adına sıkı tedbirlere uygulamıştır (Mardin, 1969:259).

Ortaylı (2012:40)'ya göre Sened-i İttifak ile zirveye çıkan süreçte, özellikle Rumeli'de ama genel olarak Anadolu'da ve en başından beri Arabistan ve Lübnan'daki yarı özerklik durumu ile ayanlar kendi orduları ve idarelerine sahip olmuşlardır. Osmanlı'nın hakimiyet alanında ikincil bir güce tahammül edememe hali ilk olarak ekonomik ve politik olarak ayanlar tarafından sarsılmıştır (Mardin, 1969:279). Fakat ayan sınıfı yeni bir süreç olan toplumsal hareketliliğin temsilcisi olmuşsa da geleneksel Osmanlı toplum sisteminde bu sınıf için bir yer bulunmamaktadır. III. Selim'in tahta çıkışı ile birlikte merkezileşme ilk olarak Nizam-ı Cedid Ordusu'nun kurulma çalışmaları ile birlikte başlamıştır (Karpat, 2002:337). Ancak orduda başlayan merkezileşmenin ardında, devletin mali ve siyasi gücü yeniden ele geçirme isteği yer almaktadır (Yıldız, 2012:1).

Osmanlı merkezileşmesinde yarım kalan ıslahatları tamamlamakta III. Selim'e göre daha kararlı olan II. Mahmud, saltanatına onur kırıcı bir şekilde ayanların gücünün gölgesinde başlamıştır (Karpat, 1972:253). II. Mahmud saltanatının 1826'ya kadar olan döneminde, Rumeli ve Anadolu'daki ayanların desteklediği ıslahat karşıtı hareketlerin tahakkümü altında kalmış, menfaatini geleneksel düzenin korunmasında görmüştür (Beydilli, 2003:353). Fakat Yeniçeri Ocağı'nı ayanlara güvenerek değil kendi ordusunu kurarak kaldırmayı tercih edecektir (Ortaylı, 2012:41). 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın ardından kendi kurduğu Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ile II. Mahmud, mülkiyet haklarına aldırılmadan ayanların sahip olduğu topraklara ve mallara el koyarak ayanların güçlerini kırmıştır (Karpat, 1972:254). Osmanlı tarihinin ilk nüfus sayımı yine II. Mahmud döneminde 1830-31 yıllarında yapılmıştır. Amacı vergi kaynağını ölçmek olan sayım ile birlikte Osmanlı idaresi merkezileşen ve standartlaşan bir vergi toplama mekanizmasını geliştirmeyi amaçlamıştır (Hanioglu, 2008:61-62).

Kuruluş döneminde pek başvurulmayan, Fatih Sultan Mehmed döneminde merkezi yönetimin gücünün tescillenmesi adına daha sık kullanılan müsadere usulü 17. yüzyıla gelindiğinde gelir sağlama amacıyla da sık sık tercih edilmiştir. Genelde ulema haricindeki devlet adamları için hayatları boyunca elde ettikleri malların şahsa değil makama ait oldukları düşünülerek, vefatlarının ardından çocuklarına yetecek kadar mal

bırakılıp geri kalan miktara el konulmuştur. 18. yüzyılın sonlarında artık sıradan insanlar da müsadere uygulamasına maruz kalmıştır.² II. Mahmud döneminde ise yereldeki ayanın ölüm haberi terekisinin devlet tarafından müsaderesi için yeterli sayılmıştır. Müsadere usulü, ayanların tasfiye sürecinde kullanılan araçların en etkili olduğu olmuştur (Öğün, 2006:67).

4. Ayanın Taşra İdaresinde Güçlenmesi

16. yüzyılda Anadolu'daki ekonomik koşulların kötü gidişatı ve köylü nüfusun artış oranının ekilebilir arazilerin artış oranına göre daha hızlı olması, Anadolu'nun toplumsal düzeninin bozulmasına neden olmuştur. Ancak daha önemli bir etken köylünün toprağını terk etmesidir. Toprağından ayrılan köylü, tüfeği bir silah olarak benimsemekte ve kullanmakta merkezi idareden daha hızlı davranmıştır³ (İnalçık, 1980:287-288). Artan genç nüfus işsizlikten dolayı geçimlerini temin edememekte ve topraklarını terk ederek çareyi paşa ve beylerin maiyetine dahil olmakta bulmuştur (*levendization process*). İşsiz köylülerin silahlanarak oluşturdukları gruplara *sekban* veya *sarıca*, kendilerine de *levant* denilmiştir (İlgürel, 2003:150). Tüfek kullanan ve reyadan gelen bu kimseler at üstünde kılıçla savaşan sipahilerin itibarının azalmasına neden olmuşlardır (Faroqhi, 2012:67-68). Osmanlı-Avusturya Savaşı (1593-1606) sırasında sipahilerin eski usül silahlarla savaşmalarından dolayı açığa çıkan yetersizliklerin telafi edilmesi için yerlerine tüfek kullanan birliklerin gönderilmesi gerekmiştir. Devlet tüfek kullanan leventleri asker olarak kaydetmiş ve savaş meydanına göndermiştir (İnalçık, 1980:289). Sipahilerin savaş alanından geri çekilmesinden ziyade, topraklarının bir kısmının hazineye devrinin gerçekleşmesi, Avusturya İmparatorluğu'nun genişlemesine karşı koyabilecek yeni askerlerin istihdam edilmesine imkan sağlamıştır (Veinstein, 1991). Devlet yeni silahları kullanabilen bir teşkilat kurmak, yeniden eğitilmiş bir süvari grubu oluşturmak yerine, yöneticileri yetkilendirerek, asker toplamakla yükümlü özel girişimleri desteklemeyi tercih etmiştir (Faroqhi, 2012:68).

Celali isyanları sırasında en büyük asi liderler sekbanlıktan yetişme kimselerdir. Celali isyanlarında gerçekleşen *büyük kaçgun* adlı olay ile, köylüler yerlerini ve yurtlarını terk ederek daha emniyetli gördükleri şehir ve kasabalara göç etmişlerdir (İlgürel, 1993:254). Sekban birlikleri bağımsız olarak oluşmaya devam ederken valiler ve ayanlar birliklerini bu yeni askeri gruplardan tertip etmişlerdir. Bu birlikler kimi zaman idarecilerin yanında yer alırken işsiz güçsüz kaldıklarında gezici birlikler halinde Anadolu'yu talan ediyorlardı. Halktan kendilerine özel vergi isteyen sekban birlikleri, eğer bir direniş olursa halk üzerinde güç kullanmakta tereddüt etmemişlerdir. Bu olaylar ufak çaplı olarak 17. ve 18. yüzyıllarda da devam etmiştir. Merkezi idare bu olayları dindirmek ve kontrol altına almakta yetkin olamadığından dolayı, yerinden sürülen ve perişan olan halkın sığınacak ve sekbanlara karşı yerel mücadelede yer alarak kendilerini bu yağmacı çetelerden koruyacak liderlere olan ihtiyacı, ayanın taşradaki yükselişinin en önemli sebeplerinden biri olarak kabul edilmektedir. (İnalçık, 1980:295-

²19. yüzyılın başlarında devletin giriştiği yenileşme hareketlerine kaynak arama çabası devletin ekonomide daha fazla rol alma çabasına eşlik etmiştir. Tanzimat'a kadar geçen sürede devlet müsadere yöntemini de kullanarak sivil sına ve ticari faaliyetleri kendisi yürütmek istemiştir (Güran, 1986:245-246).

³ Başlarda devlet tekelinde olan tüfek üretimi daha sonra yayılmış ve bahsi geçen dönemde fiyatı bir atın yarısı veya üçte biri oranında ucuz hale gelmiştir (İnalçık, 1980)

297). Anadolu'daki kargaşa döneminde yereldeki ayanın güvenlik vaat eden bir güç olarak adem-i merkeziyetçiliği hakim kılması, Ortaçağ feodalitesinin, Roma sonrası Avrupa'da kargaşa ve şiddetin tümüyle hakim olduğu bir zamanda doğmasını andırmaktadır (Bloch, 2007:35). Ancak Osmanlı'da devlet Anadolu'da çıkan karışıklıkları engelleyemediği için taşradaki güç odaklarını bizatihi destekleyerek onlardan faydalanmaya çalışmıştır (Özkaya, 1978:681).

Mütesellim, beylerbeyinin veya sancak beyinin sefere gitmesi durumunda veya görev bölgelerinde olamadıkları durumlarda onların yerine görev yapan ve vergileri toplayan kişilere denmektedir. 16. yüzyılın sonlarından Tanzimat'a kadar uygulamada kalan mütesellimlik kurumu taşrada ayanın sivrilmesinde önemli bir basamak oluşturmuştur (Özkaya, 2006:203). Yöneticilerin yetkili kıldıkları eyaletlerde sürekli seferlerde bulunmalarından ve payitahtta alıkonulmalarından ötürü vergi tahsilatı mütesellimler tarafından yürütülmüştür. Mütesellimler vergi toplama kabiliyetlerine bakılarak seçilirlerdi ki bu sebeple idaresine baktıkları eyaletle ilişkileri olanlar tercih edilmiştir (Faroqhi, 2004:691). 18. yüzyılda mütesellimlik görevini ele geçirmeye çalışan taşralı aileler arasında mücadele yaşanıyordu. Konya'da Gaffarzadeler ile Mühürdarzadeler, Ankara'da ise Nakkaşzadeler ile Müderriszadeler arasında mütesellimlik kazanmak adına rekabet yaşanmıştır (Özkaya, 2006:203).

1726'da sancakbeyinin merkezden ataması durdurulduğunda taşra ileri gelenlerinden iltizama sahip olanlar valilik görevlerini elde ederek hükümetin taşradaki en büyük muhatapları olmuşlardır. Bazı iltizam sahibi ayan valiler böylelikle yüzyıl boyunca tüm eyaleti etkisi altına alan savaş lordlarına dönüşmüşlerdir (Findley, 2006:78). Örneğin Çeteci Abdullah Paşa, Suriye ve Erzurum görevleri hariç, görev süresini doğum yeri Çermik'e yakın olan Rakka ve Diyarbakır'da geçirmiştir. Suriye'de Azm Aşireti, Musul'da Celili ve Bergama'da Karaosmanoğulları gibi elit valiler mevcut makamları kendi aileleri ile doldurmakta bir beis görmediler. Ayan valiler bu durumdan memnun olmuş ve devlet kaynaklı gelirlerini gayrimenkul, büyük çiftlik, iltizam, borç verme ve ticaret gibi alanlarda değerlendirmişlerdir (Salzmann, 2004:100). Ayrıca taşrada bulunan yerel güçler merkeze geri çağrıldıklarında direniyor, tayin ve rütbe tenzili gibi konularda pasif bir direniş içerisinde bulunuyorlardı (Mardin, 2006:106-7).

Bunun yanında 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan uzun savaşlar ayanın güçlenmesi için uygun bir ortam meydana getirmiştir. 1683'ten 1718'e kadar olan savaşlarda devletin uğradığı yenilgiler ayanların vergi toplayarak ve devlete borç para vererek güç kazandığı bir dönem olmuştur (Mert, 1991:196). Diğer bir savaş dönemi olan 1768-78 Rusya savaşı ayana gücünü artırmak adına yeni fırsatlar sunmuştur, öyle ki Anadolu'da Padişah'ın yönetimi altında sadece birkaç vilayet kalmıştır (Karpas, 2002:338).

5. Ayanın Ekonomik Hayatta Yer Almaya Başlaması ve İltizam Sistemi

Klasik dönemde tımar sahibi sipahi, devletin askeri harcamalarının %30-40'a yakın kısmını karşılamaktadır. Devletin askeri harcamalarının en önemli kalemini kapıkulu askerlerinin maaşları oluşturmaktadır. Fakat sonrasında sayıları üç kat artan kapıkulu askerleri ile büyümeye devam eden sarıca ve sekban birlikleri ihtiyaç duyulan mali kaynakları artırmıştır (İnalçık, 1980:311-312). Aynı zamanda artan kapıkulu askerlerinin sayısı Avrupa'nın merkezi ordularına karşı rekabet etmekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun, merkezi ve disiplinli bir orduya olan ihtiyacını açıkça

ortaya koymaktadır. Sipahilerin artık katkı sağlamaktan uzak oluşu, tımarın Osmanlı toprak sisteminin temel ve vazgeçilmez bir unsuru olduğunun göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Düzenli ordu askerleri para ile istihdam edileceği için artan gelir ihtiyacına karşılık olarak vergi toplama işi, tımar sisteminde bulunan sipahilerden alınarak iltizam usulü ile bir mültezimler sınıfına devredilmiştir (Mardin, 1985:618; McGowan, 2004:766).

İltizamın vergi toplama uygulamalarında ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte ilk uygulamalarına 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanılmıştır (Genç, 2000:155). Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları ve düşük parasal ekonomisi nakdi bir vergilendirme sistemine engel teşkil ediyordu. İltizam usulü ile amaçlanan, aynı gelirlerin toplanarak mültezimler tarafından piyasada nakde çevrilip merkeze teslim edilmesidir (Genç, 2012:102-103). Genel olarak 3 yıllık anlaşmalara dayanan iltizam mukaveleleri, çoğu zaman 9 hatta 12 yılı bulan sürelerle de mültezimlere vergi toplama imtiyazları sağlamışlardır. İltizam ihalelerinin halka açık tutulduğu 16. yüzyıl boyunca iltizam süreleri kısalmışken iltizam bedelleri yükseldi. İltizam sistemi küçük ve dar bir bürokratik kadro ile azami vergi toplamaya imkan tanıyordu. Ayan mültezimlik yolu ile ilk önce ikinci elden iltizam sahibi olmuş, daha sonra da malikâne hisselerini satın alarak güçlenmeye başlamıştır (Genç, 2000:155-7).

17. yüzyılın sonlarından itibaren 18. yüzyıl boyunca devlet, malikâne sistemi ile iltizam usulünü kaydı hayat şartı ile vermeye başladı. Bir mukataanın⁴ iltizamını alan kişi ömrü boyunca bu vergi kaynağını işletme hakkına sahip oluyordu. Daha çok yüksek askeri zümre ile saraydaki üst düzey bürokratlarca işletilen mukataalar ile devlet, hazinedeki en büyük gider kalemi olan merkezi ordu çalışanlarının ve bürokratların maaşlarının devlete kalmasını sağlamıştır (Genç, 2000:155; Genç, 2012:105). Mültezimlerin vergi toplaması etkili olurken, verginin kaynağı olan halk için olumsuz sonuçların doğmasına sebep olmuştur. Karaosmanoğulları 18. yüzyılda mültezimlik yoluyla Aydın, İzmir ve Manisa halkı üzerinde büyük bir tahakküm kurmuşlardır (Faroqhi, 2004:691). 1695'te bir ferman ile getirilen mukataa sistemi, sık sık değişmesi sebebiyle kısa dönemde mümkün olan en yüksek vergiyi toplamayı amaç edinmiş mültezimin tahrip ettiği vergi kaynağını korumayı amaçlamıştır⁵ (Genç, 2012:107). Ancak bu niyet, birçok malikâne sahibinin İstanbul'da bulunması ve taşeronları istihdam etmesi sebebiyle gerçekleşmemiştir (Faroqhi, 2004:692).

Hâlbuki devlet iltizamları hayat boyu malikâne olarak piyasaya sürerken, başta muaccele denilen sabit bir meblağ talep ediyor ve sonra yıldan yıla değişmeyeceğini garanti ettiği yıllık bir vergi istiyordu. Malikâne kapasitesinin geliştirilmesi durumunda yıllık sabit vergiden arda kalan kısım ile yatırımcı teşvik edilmek isteniyordu. İltizamların hayat boyu verilmesi de bu yatırımların karşılığının uzun dönemde alınabilmesini sağlıyordu. Yeni sistem ile devlet, yatırımcılara vergi kaynağını geliştirme ve bunun kârını elde etme imkânı veriyordu. Ayrıca geliştirilen vergi kaynağı yatırımcının ölümü ardından hazineye geçtiğinde yeni ve daha yüksek bir muaccele ile tekrar satılarak hem yatırımcının hem de devletin kazanması sağlanacaktır (Genç,

⁴Mukataa, iltizamın konusu olan vergi birimidir (Genç, 2006:129).

⁵Vergi kaynağını koruma sadece bu döneme has bir durum değil genel bir kaidedir. Merkezi yönetim en önemli gelir kaynağı olan reayanın istismar edilmesini ve dağılmasını engelleyecek yeni önlemler almayı her zaman denemiştir (İnalçık, 1977:27).

2000:156-157). Osmanlı'da daha sonra uygulamaları yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde geliştirilen yap-işlet-devret modelinin daha erken zamanlardaki uygulaması iltizam sistemi olmuştur (Hartoka, 2012:53). Tokat Boyahanesi gibi 1770'de batmış olan ve daha sonra bir malikânececinin gayreti ile 18. yüzyılın ilk yarısında önemli bir gelişme yaşayan örnekler olmuştur. Ancak genel olarak başlarda vergi kaynağını bizzat kendisinin idare ve vergilendirmesi beklenen malikânececi daha sonra İstanbul'da ikamet eden ve mültezimler –ki bunlar genellikle ayanlardır- vasıtasıyla gelir elde eden rantiyer bir grup haline gelmiştir (Genç, 2012:113).

Geleneksel bakışın aksine en değerli ticari ve birleştirilmiş vergi kaynakları devlet seçkinlerinin elindeydi. Ayanların başkent dışında satılabilecek mukataa ihalelerine katılabilmeleri; teklif verme, müracaat ve finansman formalitelerini karşılayamamaları sebebiyle gerçekleşmiyordu. 1768'de İstanbul'dan gelen yatırımların ve ortakların sayısı 711 iken 1789'da 963'e yükselmiştir. İstanbul'dan malikâne piyasasındaki hisseler katılan yatırımcıların bir bütün olarak payı ise %65'ten %87'ye çıkmıştır (Salzmann, 2004:148-150). Taşra ve merkezi bürokratlar arasında yaşanan bu iktidar mücadelesinde güçlü çıkan taraf İstanbul'un seçkinleri olmuştur. Çünkü tebaayı vergilendirirken aynı zamanda onu koruyabilecek kadar olgun davranabilecek olanlar kendilerine göre ancak İstanbul'un seçkinleridir (Faroqi, 2004:691-692). 1695 ile 1697 yılları arasında malikane sahiplerinin %19'u İstanbul'da bulunurken, bunların yatırdıkları muaccele bedelleri %42'dir (Özvar, 2003:77). Ancak İstanbul'dan gelen yatırımlar içerisinde de bir zümrenin daha da öncelikli olduğu görülmüştür. 1787-88 yılları arasında aktif varlıkları 100 bin kuruşun üstünde olan bir grup, 14 şahsın ailelerinden oluşuyor ve İstanbul'da bulunan yatırımcılar içinde %2'yi teşkil ediyor, yatırım hacminde %30'un üstünde paya sahip olmuşlardır (Salzmann, 2004:108).

17. yüzyıldan sonra yatırım yapacak kişiler sahibi oldukları tarımsal arazilerin niteliğini artırmak yerine vergi toplama imtiyazını kazanmayı tercih etmişlerdir (Mardin, 1969:263). Yapılan çalışmalarda da ayanlar ile devlet arasında yapılan müzakerelerde iltizam hakkının elde edilmesi, ayanlar için çiftliklerdeki üretimden çok daha fazla öneme sahip olmuştur. Braudel'e göre Batı Avrupa'nın artan gıda talebi Doğu Avrupa'da piyasaya dönük tarımsal ürün sektörünü canlandırmış ve büyük çiftliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak yapılan çalışmalarda Rumeli bölgesine nazaran Batı Avrupa ile daha az ilişki içerisinde bulunan Ege Bölgesi'nde yükselen Karaosmanoğulları'nın çiftçilikten değil iltizam ve tefecilik ile gelirlerini artırdığı görülmüştür. Yine Manastır Vilayeti için yapılan çalışmada küçük çiftliklerin ihmal edildiği durumda, zirai üretimin büyük bir kısmının yok sayıldığı hükmüne varılmıştır (Nagata, 1997:3-5).

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16., 17., ve 18. yüzyıllarda toplanan vergi gelirlerinde Avrupa devletlerine nazaran herhangi bir artış görülmemiştir. Osmanlı'da vergi gelirlerinin artırılamamasının nedeni olarak düşük nüfus yoğunluğu olarak gösterilmişse de, nüfus yoğunluğu olarak Osmanlı'ya benzeyen Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Rusya'nın aynı dönemde vergi gelirlerini artırdığı bilinmektedir. Buna göre merkezi hükümetin vergi gelirlerini artıramama nedeninin aracı kurumların maliyetleri olduğu öne sürülmüştür. Toplanan vergilerin neredeyse üçte ikisi taşradaki ayanlar ile birlikte merkezdeki bürokratlar ve vergi toplama sürecini finanse eden

sarraflarda kalıyordu (Pamuk & Karaman, 2009:26-33). Tanzimat döneminde arzulanan merkezileşme hareketi iki önemli sebepten ötürü gerçekleştirilmek istenmiştir. Bunlardan ilkinde göre merkezileşme reformları ile halkın yerel toprak sahipleri tarafından yıpratılması durdurulacaktır. İkincisi ile ise yeniden kurulacak merkezi sistemin hükümet gelirlerini artırması amaçlanmıştır (Weiker, 1968:464-465).

Ayanlar mültezimi oldukları topraklarda hâkimiyetlerini sürekli kılmaya çalışıyorlardı. Ancak bu durum en çok reaya şikâyetleri sebebiyle engellenmiştir. Örneğin Karaosmanoğlu Hacı Mustafa 1755 yılında Turgutlu'nun mukataasını dört yıllığına almıştır. Ancak keyfi vergilendirmesinden şikâyetçi olan reaya onun yerine yeni bir mültezim istemiş ve tercihlerini Seyyid Mustafa'dan yana kullanmışlardır (Veinstein, 1991:51-52). Keşan ayanı olan Hacı Ataullah Ağa'nın 1782 yılı öncesinde vergilendirmede usulsüzlük yapması üzerine iltizam işinin Keşanlı ayan ve mütesellimlere verilmemesi kararlaştırılmıştır. Buna çok kızan Hacı Ataullah Ağa Karlı köylüsüne sıkıntı ve güçlük çektirmiştir (Mert, 2003:163). Üstelik bu sadece iltizam sisteminin hakim olduğu dönemlere ait bir durum da değildir. Reaya ile vali, valinin paralı askerleri, kadılar ve sipahiler arasında aşırı vergilendirmeden dolayı sürekli bir gerilim bulunmaktadır (Faroqhi, 1992:35). Celali isyanlarının da önemli sebeplerinden biri reayanın sahipsiz bırakılmasıdır (İlgürel, 1993:256). Ancak her zaman şikâyet üzerine mültezimler değişmemiştir. Malikane sisteminde malikanenin geri alınması ancak yıllık verginin birkaç yıl geciktirildiği ya da reaya zulmedildiği takdirde geçerliydi (Genç, 2003:517). Bunun aksine örneğin Çapanoğlu Ahmed Bey'e zulmünden vazgeçmez ise malikânesinin geri alınacağı bildirilmiş ancak Çapanoğlu Süleyman zamanında ailenin kudretinin daha çok arttığı, Bozok Sancak'ının da malikâne olarak kendilerine verildiği bilinmektedir. Kayseri'de bulunan Zennecioğulları için 1733 Mayıs ayında ferman çıkarılmış ve yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Ancak birkaç yıl sonra Zennecioğulları'nın Kayseri mütesellimliğini ele geçirdikleri görülmüştür (Özkaya, 1978:669, 679). Malikâne sistemi iltizamın yıkıcı etkilerini gidermek için ihdas edilmişken, malikâne sahiplerinin vergi toplamak için taşradaki ikinci ve hatta üçüncü elden mültezimleri görevlendirmeleri reaya ve hazine için zararlara sebep olmuştur (Genç, 2000:157).

Malikâne sahibinin toplanan vergiden aldığı pay %30-50 arasındadır. Ancak bu miktar malikanenin yatırımcı tarafından kullanılma süresince değişmektedir. Söz konusu malikanenin ürünü hazine tarafından spesifik vergi oranı ile vergilendirildiğinden dolayı ilerleyen yıllarda yatırımcı için maliyet azalırken kâr artmıştır. Fakat bu kârın hepsi malikâne yatırımcısına kalmamaktadır. Çünkü taşradaki mültezim de belli oranda pay sahibidir. İltizam bedeli olarak belirtilen bu kısım %20-40 arasında değişmektedir. Osmanlı'daki faiz oranlarının %15-25 arasında değişmesi ve iltizam kazancı birlikte düşünüldüğünde, sermaye sahiplerinin neden üretim faaliyetlerine daha fazla önem atfetmedikleri daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü üretim ve ticaretteki kâr oranları aşırı müdahalecilik altında %5-15 arasında seyretmektedir⁶ (Genç, 2012:68, 127, 165).

⁶Osmanlı iktisadi hayatını yönlendiren üç ilke için bkz., Genç, Mehmet (2012). İktisadi dünya görüşü. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (ss. 45-89). İstanbul: Ötüken Neşriyat. Bu üç ilke; provizyonizm (iaşecilik), fiskalizm (maliyecilik) ve tradisyonalizmdir (gelenekcilik). Bu ilkeler Osmanlı klasik döneminde iktisadi kararlarda etkili olmuşlardır. Klasik dönemin bitiminde de bu ilkelerin değişmesi

6. Sermaye Birikimi, Girişimcilik ve Ekonomik Büyüme

Sanayileşen bir ülkede diğer ülkelere göre insanların daha müreffeh yaşamaları iş saati başına daha fazla mal ve hizmet üretilmesine bağlıdır. Ancak daha fazla mal ve hizmet üretilmesi için gerekli olan ise üretim sürecine yardımcı olan sermaye stokunun artırılmasıdır. Sermaye stokunun artırılması ancak cari tüketimin kısılarak elde bulunan sermaye stokuna ilavelerde bulunmak ile mümkün olacaktır. Fakat bu ilaveler üretim süreci boyunca yıpranan üretim araçlarının yenilenme maliyetlerinden daha fazla olmalıdır (Deane, 2000:145). Ancak sermaye stokunu artırmak adına yapılacak tercihten alıkoyan sebep, her insanın bugünkü mallar ile ilgili sahip olduğu zaman tercihidir. Zaman tercihinin göre ise insan, sahip olduğu amacı gerçekleştirmek için mümkün olan en kısa süreyi tercih edecektir (Rothbard, 2009:14, 51).

Ayrıca sermaye stokunu artıran ilavelerin sürekli olması gerekmektedir. Milli gelirin yatırım ve tasarrufa ayrılan kısmında keskin bir yükseliş yaşanması ise ülkenin ekonomik davranış kalıbında geri dönülmez bazı köklü değişikliklerin ortaya çıkmasına bağlıdır. Sanayileşme dönemindeki İngiltere’de yeni yatırımların artış hızı nüfus artış hızından daha fazla arttığı için kişi başına düşen sermaye stoku 1770-1830 yılları arasında sürekli yükselmiştir. Toprağın milli sermaye içerisindeki payı 1832-3 yıllarında %54 iken, 1885’te %20’nin altına inmiştir (Deane, 2000:145, 147-148).

İngiltere’de 19. yüzyılın ortalarında sermaye teşkilinin artışı tamamıyla dayanıklı üretim mallarına dayanmaktadır. Ancak daha öncesinde, döner sermayenin daha hızlı paraya çevrilebilir olması bu alanı daha cazip kılarken sanayi mallarına yapılan yatırım daha az olmuştur (Deane, 2000:150). Çünkü herhangi bir ürünün talep ve maliyet koşullarının değişmesi durumunda spesifik faktörlerin değerleri gayri spesifik faktörlerin değerlerine göre daha fazla etkilenecektir (Rothbard, 2009:40). Bu sebeple sanayide kullanılan dayanıklı mallara yapılan yatırımın 19. yüzyılda artması ile, ürün talebinde olan herhangi bir azalışın üreticiye yansıtacak kısmı belli ölçüde işçilere yük edilmeye çalışılmıştır (Deane, 2000:150-151).

Demiryolları 19. yüzyılda en çok yatırım çeken alanlardan biri olmuştur. 1847 yılında çeyrek milyondan fazla insan demiryollarında çalışmış ve milli gelirin onda birinden fazlası demiryolları inşası için harcanmıştır. Demiryollarına harcanan sermayenin büyük bir kısmı, demiryollarının inşasından dolayı menfaate sahip olacaklarını düşünen mahalli işadamları tarafından karşılanmıştır (Deane, 2000:151-152). Yapılan sermaye yatırımlarının kaynağı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ancak önemli olan tasarruf miktarının ne kadar arttığından çok ne kadar doğru ellerde kullanıldığıdır. Halkın çoğu yoksul olsa da toplum içinde büyük servet sahipleri bulunmaktadır ve asıl önemli olan bu kişilerin fonları boşa harcamak yerine üretken faaliyetlere yönlendirmeleridir (Deane, 2000:157).

tedricen benimsenmiştir. Provizyonizme göre üretimin ve dış ticaretin asıl amacı, ülke içindeki ihtiyaçların en iyi şekilde karşılanmasına olanak sağlamalarıdır. Fiskalizm ise mümkün olduğunca provizyonizm ile çelişmeden hazine gelirlerini maksimum hale getirmeyi sağlama düşüncesidir. En son tradisyonizmde de, ilk iki ilke ile ulaşılan dengenin mümkün olduğunca korunmasını amaçlanmaktadır. Bu sebeple Osmanlı iktisadi hayatını değerlendirirken modern paradigmalara yerine dönemin ve mekanın düşünce ve şartları dikkate alınmalıdır.

7. Osmanlı Sanayileşmesi

Sanayileşme sadece teknik anlamda meydana gelen ani bir gelişmenin tezahürü olmaktan çok tarımda, ticaretle ve nüfusta meydana gelen eşzamanlı ilerlemenin sonucudur. Sanayileşme öncesi Fransa'da toprak sahipliği İngiltere'ye göre daha yoğundur. Bu sebeple hem şehirlerde ucuz işgücü oluşmamış hem de yoğun toprak sahipliği sebebiyle şehirlerdeki nüfusun gıda talebini karşılayacak tarımsal verimlilik gerçekleşmemiştir (Toprak, 1985:1341). İngiltere'de 16. ve 19. yüzyıllar arasında meydana gelen çitleme (*enclosure*) işlemi ile toprak sahipliği daha az kişinin elinde kalmış ve büyük yığınların şehirlere göç etmesi gerekmiştir (Huberman, 2007:185-188). Her ne kadar tarımsal üretimden dışlanan köylülerin şehirlerde sanayi sektöründe çalışıp çalışmadıkları tartışmalı olsa da, toprak sahipliğinin daha az kişinin elinde olması tarımsal verimliliği artırmıştır (Deane, 2000:129). Osmanlı'da ise öşür ödeyenlerin büyük bir çoğunluğu küçük toprak sahiplerinden oluşuyordu. Tüm ekilebilir arazilerin %75'i bir milyonun üzerindeki küçük toprak sahibine aittir (Quataert, 2008:55).

1830'lardan sonra İmparatorluğun farklı bölgelerinde farklı büyüme hızları ile nüfusta bir nebze artış gözlemlenmiştir (Karpas, 2008:121-123). Ancak yine de Osmanlı toplumundaki toprak bolluğu durumu hala devam etmektedir. Nüfusun %82'si hala 60 dönümü aşmayan üretim birimlerine sahip oldukları için üretimde verimlilik ortaya çıkmamış ve köylü ancak hane içini doyuracak geçimlik ekonominin sınırları içinde kalmıştır (Güran, 1998:54). Buna ek olarak, genel eğilim göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı işçisi fabrikalarda, sanayide ve madenlerde çalışmaya pek sıcak bakmamıştır (Yıldırım, 2013:34-35). Örneğin ipek üreticiliğinde geleneksel yöntemlerin kullanıldığı Bursa'da makinelerle imalat yapmak üzere İsviçre'den gelen Falkeisen isimli bir şahıs fabrika kurmuştur. Ancak ilk dönemlerde halkın makine ile çalışan bir fabrikada çalışmak istememesi nedeniyle zorluk yaşanmıştır (Sarç, 1940:437). Bu durum sadece Osmanlı dönemine ait bir gerçeklik de değildir. Kayseri Bez Fabrikası'nda düzenli çalışan 77 kişiden 5'i her Cuma akşamı köylerine dönüyor ve Pazar akşamı veya Pazartesi sabahı tekrar fabrikada çalışmak üzere geri dönüyorlardı (Nacar, 2012:158-160). Batı Avrupa'da kentleşme sanayileşme süreci ile birlikte oluştuğundan dolayı nüfus sanayi işçiliği ve işsizlik arasında seçim yapmak zorunda kalmıştır. Ancak 1970'lerin Türkiye'sinde bile çalışan kesim kırsal ile bağlarını tamamen koparmamış ve zorunluluk halinde tarımı bir nevi sigorta olarak görmüştür (Boratav, 2012:131-132).

Dönemin çoğu çevre ülkeleri ile anlaşmalar yapan İngiltere, Balta Limanı Anlaşması ile ilk ticaret anlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu ile imzalamıştır (Pamuk & Williamson, 2011:161). Bu anlaşma ile ithal malların ticareti için verilen imtiyazlar 1838-1846 yılları arasında diğer Avrupa ülkelerine de tanınmıştır (Kütükoğlu, 1992:94). Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük vergisi sadece ithalat ve ihracat için uygulanmıyordu, imparatorluk içinde bir yerden diğerine gönderilen mallardan da gümrük vergisi alınmaktaydı. Ancak başlarda ithalat için %10, sınırlar içinde %2,5 gümrük vergisi uygulanırken daha sonra kapitülasyonlar ile ithalata uygulanan vergi bir hayli azalarak %3'e kadar düşmüştür. Tanzimat ile birlikte ithalat için %5, ihracat için %12 ve iç gümrük vergisi için de %5 oranı belirlenmiştir (Shaw, 1985:944-945). Toprak (1985:1340)'a göre izlenen liberal dış ticaret politikası her ne kadar çarpık olsa da Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki gelişimine engel teşkil etmemiştir. Bunun yerine

izlenecek merkantilist bir politikanın ancak gelişme dinamiğinin olduğu bir ortamda anlam kazanacağı vurgulanmıştır. Ancak yine de bazı engeller olduğundan dolayı Zonguldak Kozlu'da bulunan Giurgiu Kumpanyası sahibi Giurgiu Pano'nun İstanbul'a gönderdiği kömürler için alınan gümrük vergisinin alınmaması, yerli kömürün İngiliz kömürü ile rekabetine destek olmak için, iç gümrük vergilerinin genel olarak 1910 yılında kaldırılmış olmasına rağmen istisna tutulmuştur (Genç, 1985:790; Güven, 2014:54).

Osmanlı sanayileşmesinin ilk örnekleri devlet teşebbüsü olarak kurulan fabrikalardır⁷. Özellikle 1840-1860 arasında kurulan ilk fabrikalarda devletin sanayileşme sürecinde öncü rolü öne çıkarken 1860-1876 yılları arasında da özel girişimcilik artmıştır (Önsoy, 1988:47). Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde kurumsallaşmanın, parasallaşmanın ve iletişim araçlarının iyileşmesi ile piyasaya dönük bir sanayileşme süreci içerisine girilmiştir (Toprak, 1985:1344). Fakat devletçi politikalar ile ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan ilk dönem sanayi teşebbüsleri piyasa odaklı üretimde bulunmadıkları için uzun ömürlü olmamışlardır (Karakışla, 2011:28).

Genel olarak Osmanlı ekonomik hayatında devletin sıkı bir müdahaleciliği mevcuttur. Endüstriyel üretim lonca ve hisbe teşkilatı ile sıkı kontrol altındadır. Büyük şehirlerin ve uluslararası ticaretin artan talebi karşısında gelişmeye meyleden üretim yapısı, devletin çözümü yeniden lonca sistemi içerisinde aramaya çalışması nedeniyle sekteye uğruyordu. Devlet artan ticareti ve bunun uyardığı üretimi merkantilist bir politikanın aracı haline getirmemiştir (İnalçık, 1969:135). Loncaların şehirlerde engel olduğu endüstriyel üretim kırsal alanda gelişmeye çalışmıştır (Genç, 2012:33). Fakat Quataert (2011:15, 40)'e göre Osmanlı imalatının seyrini gözlemek için bakışları fabrika ve şehir loncalarından ziyade taşraya ve köylere çevirmek gerekmektedir. Kırsal alandaki üretim de dikkate alındığında, sanılanın aksine Osmanlı'daki imalat sektörü 19. yüzyılda artış göstermiştir. Ancak bu artış hızı dünyaya göre yavaş olduğundan dolayı Osmanlı imalatının dünyadaki yeri bir yüzyıl sonra daha önemsiz hale gelmiştir.

15. yüzyılın başlarından beri sınırlı olarak uygulama alanı bulan kırsal üretim; Batı Anadolu, Merzifon, Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır'da mevcuttu. Bu yol ile üretilen ürünler daha çok Balkanlar'a, Karadeniz kıyılarına ve Avrupa'ya nakledilmiştir. Ancak atılan bu ilk adımlar ilerisi için basamak oluşturamamıştır. Endüstriyel faaliyetlerin en yoğun olduğu bölgelerden biri olan Selanik'teki imalatçılar, kârlarının büyük bölümünü girişimcilikte kullanmamışlardır. Aynı şekilde Bursa ve Lübnan tecrübeleri de bu kanıyı tasdik eder niteliktedir. Söz konusu imalat faaliyetleri büyük ölçekte üretim için temel oluşturamamıştır (Quataert, 2011:39-40). Çünkü zirai toprakların mübadelesinin önündeki engeller, emek hareketliliğinin kısıtlı oluşu ve nüfus yoğunluğunun Osmanlı toplumundaki düşüklüğü bu gelişmeyi engellemiştir. Üretimin geliştirilmesini engelleyen en önemli eksiklik ise sermaye sahibi müteşebbis bir sınıfın yokluğudur. Osmanlı iktisadi sistemi böyle bir zümrenin varlığını barındırmamaktadır (Genç, 2012:33).

⁷İstanbul'da 19. yüzyıl içinde kurulan fabrikaların büyük bir çoğunluğu ya devlet tarafından kurulmuş ya da kuruluşundan sonra devlet tarafından satın alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz., Yarış, Sümeyra (2010). İstanbul'un 100 sanayi kuruluşu, İstanbul yüzleri serisi-55. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

8. Girişimcilik

Kâr veya daha geniş anlamıyla kazanç, eylem sonunda elde edilen kazançta atfedilen en yüksek değer ile o değeri elde etmek için yapılan fedakârlığa atfedilen değer arasındaki farktır. Parasal bir ekonomide bu ikisi arasındaki fark para miktarı ile ölçülecektir. Fakat kâr veya zarar kişinin kendi özgün değer yargıları ile belirleneceğinden dolayı bu değerler ölçüme müsait değildir. Gerçek hayatta gelecekte neler olacağı ve olayların nasıl gelişeceği belirsizdir. Girişimci bu şartlar altında edindiği sermaye ile, belli faktörleri elde ederek bugünkü mal sahiplerine avans verir. Daha sonra elinde bulunan faktörler ile üretken faaliyetlerde bulunarak dönem sonunda *girişimsel kâr* veya *zarar* elde eder. Girişimci kârlı alanlar için alesta vaziyettedir. Faiz oranından daha kazançlı olan alanlarda sahibi olduğu faktörleri değerlendirecektir. Ancak belli bir alanda yapılan yatırımların kârlılığı, o piyasaya girişlerin serbest olduğu durumda *pür faiz oranı* seviyesine yaklaşacaktır. Çeşitli sektörler arasında farklı kâr oranları mevcuttur. Bu sebeple kazancı düşük olanlardan yüksek olanlara doğru gerçekleşecek yönelim ile ortalama kâr düzeyleri oluşacaktır. Fakat zevklerin ve kaynakların sürekli değişim göstermesi sebebiyle yeteri kadar etkin kullanılmayan gayri spesifik faktörler daha üretken faaliyetlere sevk edilerek söz konusu faktörlerden daha fazla fayda elde edilmesi amaçlanacaktır. Bu ise girişimcinin piyasadaki rolüdür. Aynı zamanda girişimci hangi faktörleri hangi oranlarda kullanacağına karar verip hangi amaç için kullanacağını tayin eden kimsedir. Fakat bunu yaparken piyasa kurallarına ters düşmemelidir. Daha üretken faaliyetler olarak belirtilen alanlar ise tüketicilerin değer yargılarına göre oluşmaktadır. Piyasa her zaman için etkin girişimcileri ödüllendirmekte ve etkin olmayanları cezalandırmaktadır. Diğerlerine göre daha etkili olan makineler ve topraklar harcanan birim maliyete göre daha fazla çıktı üreteceklerdir. Ancak girişimcilikte miktar önemli değildir. Önemli olan gelecekte hangi ihtiyaçların daha gerekli olacaklarına karar vermektir (Rothbard, 2009:411, 509-511; Mises, 1998:286-290).

Diğer şartlar sabit tutulduğunda, kaynakların sürece dahil olması ile nihai ürünün meydana geldiği zamanın uzunluğu yatırımın verimliliğini belirleyen unsurlardan biridir. Bekleme süresi ne kadar uzun olursa kişi için fayda o ölçüde azalacaktır. Bu sebeple en kıymetli malları üretmek için öncelikle kısa süreçler tercih edilecektir. Sermaye teşkil etmek ise bu süreci uzatan bir unsur olacaktır. Fakat sürecin uzaması gelecekteki adımları daha üretken hale getirecektir. Sermaye mallarının teşkili ile hem mevcut mallardan daha çok üretilecek hem de kısa süreçlerde üretilemeyen yeni malların üretilmesi söz konusu olacaktır. Bunun için girişimcilerin gelecekteki kazancı artıracak fakat bugünkü tüketimi azaltacak sermaye malları teşekkülüne doğru yönelmesi gerekecektir (Rothbard, 2009:459-460).

Girişimciler için yeni tekniklerin veya üretim süreçlerinin benimsenmesi her zaman mümkün olmamaktadır. Girişimcilerin uzun süre alıştıkları metotlarından vazgeçmemeleri sahibi oldukları sermayenin dönem sonunda atıl kalmasına sebep olacaktır. Girişimcinin varlığı, piyasada belirsizliğin sürekli var olmasından kaynaklanır. Değişen durumlarda tüketicilerin ihtiyaçlarının karşılanması için girişimciler yeni şartlara uyum sağlamaktadırlar. Örneğin doğal faiz oranının %5 olduğu bir ekonomide iş adamı yeni bir üretim biçiminden %10 kazanabileceğini düşünüyorsa; bu keşfettiği yenilik üzerine yatırım yapmada çekince göstermeyecektir (Rothbard,

2009:465-467). Ancak girişimci politik nedenlerden dolayı yatırımlarının tehdit altında olduğunu düşünüyorsa, yatırımının zarar görmemesi için daha az tehdit ve risk içeren başka bir ülkeye göç etmeyi deneyecektir. Eğer böyle bir seçenek bulunmuyorsa ve girişimciler (kapitalistler) kesinlikle mallarının kamulaştırılmasından kaçınmayacaklarına ikna olmuşlarsa sahibi oldukları kaynakları tüketme yolunu tercih edeceklerdir. Girişimciye karşı alınan olumsuz tavır, tüketicilerin, engellenmemiş girişimsel faaliyetlerden doğacak kazanımlarını azaltacaktır (Mises, 1998:290-291).

Yatırımların belirli bir kâr oranına sahip olduğu normal ya da ortalama bir kâr düzeyi de bulunmamaktadır. Yatırım sonucunda elde edilecek kâr tamamen girişimcinin gelecek koşullar hakkında yaptığı tahminin kesinliğine dayanmaktadır. Girişimsel kâr veya zararın olmadığı durumda piyasa ekonomisi diye bir sistem düşünülemez. Tüm gelirin kamulaştırıldığı durumda piyasa yerine anlamsız bir kaos ortaya çıkacaktır. Bu sebeple piyasa ile girişimsel kâr veya zarar ekonominin temel ayrılmaz ilkelerindedirler (Mises, 1998:295-296). Söz gelimi eğer ABD’de kazançlara belli bir üst sınır koyan bir yasa kabul edilseydi toplumda çok zengin insanlar olmayacaktı fakat tüketici taleplerine cevap veren tüm endüstriyel ürünlerde duyulmamış olacaktılar. Girişimciliğin devlet politikaları ile aksatılması durumunda, tüketicilerin faaliyetlerinin sınırlarını genişleten etkili yatırımlar engellenmiş olacaktır (Rothbard, 2009:802).

9. Ayanların Ekonomik Faaliyetleri

Ayanların ekonomik ve siyasi bir güç olarak Osmanlı taşrasına hakim olmalarının büyük çiftliklerle mi yoksa mültezimlik vasıtasıyla mı olduğu konusundaki tartışmalar, mültezimlik lehine sonuçlanmıştır. Büyük çiftliklerin uluslararası ticaretten ziyade içsel faktörlerin etkisiyle oluşması zaten zenginliğin asıl sebebinin çiftlikler olmadığı konusunda ikna edicidir (İnalçık, 1991:34; Veinstein, 1991:47). Bu bölümde, elde edilen bu sermayenin ayanlar tarafından nasıl değerlendirildiği tespit edilmeye çalışılacaktır⁸. Genel olarak ayanlar sermayelerini iltizam, faizle borç verme⁹, ticaret (uluslararası ticaret) tarım (çiftçilik) ve üretim faaliyetlerinde kullanmayı tercih etmişlerdir. Ayanlar arasında iktisadi ve siyasi kapsamda farklı nüfuz seviyelerine sahip aileler bulunmaktadır. Ancak bu ailelerin ortak yönleri sahibi oldukları ekonomik gücü benzer şekillerde elde edip benzer şekillerde değerlendirmeleridir.

En büyük ayanlardan biri olan Tepedelenli Ali Paşa 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarında Balkanların en güçlüsü idi. Manastır-Selanik hattının güneyinde kalan bugünkü Yunanistan ve Arnavutluk’u hakimiyeti altında bulunduruyordu. Ali Paşa’nın malvarlığının büyük bir kısmının güç kullanarak, zorla ve rüşvetle sahip olduğu çiftlikleri oluşturmuştur. Malvarlığında ikinci en büyük pay değerli eşya ve nakit varlıklardan oluşurken, üçüncü en önemli pay ise Paşa’nın alacaklarına aittir. 1822 yılında bölgesinde isyan eden Paşa’nın isyanı bastırılmış ve malvarlığına el konulmuştur.

⁸Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul’da bulunan önemli devlet adamlarının ve padişah yakınlarından bazılarının tereke defterlerinden izlenen miraslarından yola çıkılarak servetlerini nasıl değerlendirdikleri ile ilgili olarak bkz., Şevket Pamuk,(2007). Osmanlı zenginleri servetlerini nasıl kullanıyorlardı?. İçinde A. Berktaş, (ed.) *Seçme eserler 1 Osmanlı ekonomisi ve kurumları* (ss. 147-155). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

⁹

Ali Paşa ve ailesine ait 900'ün üzerinde çiftlik bulunmaktadır. Yanya, Delvine, Tırhala, Avlonya ve Ergiri sancaklarında bulunan çiftliklerden elde edilen gelir yıllık 2 milyon kuruşu aşmaktadır. Paşa ve oğulları bu çiftlikleri bazen sahibinden bazende köylülerden para karşılığı veya zorla alarak çiftlik haline getirmişlerdir. Çiftliklerde oluşan hasılatın üçte birine Paşa ve oğulları tarafından el konulmaktadır. Çiftliklerden gelen gelirler: Mukataa, iltizam ve çiftliklerden 995.837 kuruş, çiftlik grubuna girmeyen çeşitli gelirlerden 14.950 kuruş ve çayırardan 15.420 kuruş olarak toplamda 1.026.207 kuruşu bulmaktadır. Bunların haricinde Tırhala ve çevresinde fazladan 119 adet çiftlik bulunmaktadır.

Paşa'nın vilayetlerden 15 milyon kuruş alacağı bulunmaktadır. Bu miktarın hepsi çiftlik gelirlerinden ve iltizamından oluşmaktadır. Ayrıca sarraflardan 1.252.545 kuruş alacağının bulunduğu tespit edilmiştir. Nakit olarak ise 15.561.568 kuruş eden altına ilaveten 10.546 adet İspanya altını, 647 adet Ceneviz altını, 8489 adet Çifteli Beyoğlu altını, 569.141 adet Fındık Rubiyesi, 10.288 adet Yirmibeşlik, 305 adet Cezayir altını ve 2.786.124 Ecnas kuruş ve çeşitli miktarlarda nakit bulunmaktadır. Aynı dönemde bir ustanın günlük yevmiyesinin 2 kuruş, bir atın 80 kuruş, normal bir bağın 200-500 kuruş ve normal büyüklükteki bir evin 400-800 kuruş olduğu düşünüldüğünde Tepedelenli Ali Paşa'nın sadece nakitleriyle bile oldukça zengin olduğu görülmektedir. Bunlara ilaveten değerlendirme işlemi yapılmamış kendisine ait irili ufaklı 16 adet gemisi de bulunmaktadır. Fakat bu servetin daha çok çiftliklere ve iltizama dayalı olduğu, herhangi bir imalat alanına yatırım yapılmadığı malvarlığının dağılımından anlaşılmaktadır (Sezer, 2005).

18. yüzyılın sonlarında Yenişehir'de (Bursa) ayanlık yapan Sarıcaoğlu Osman Ağa, sürekli devlet idaresine karşı işlerde bulunması, bazı durumlarda iltizamındaki halka on kata varıncaya kadar adaletsiz vergi uygulaması, eşkıyaları kollaması ve birlikte iş yapması ile Bilecik ayanı olan ve kendisinden önce idam edilen Kalyoncu Ali Ağa ile bölgedeki diğer ayan ve beylere saldırarak kargaşa çıkarması sebeplerinden ötürü birkaç kez affolunmasına rağmen idam edilmiştir. Malvarlığı ise müsadere edilerek devlete devrolunmuştur. Nakite dönüştürülen malvarlığı 173.638,5 kuruştur. Toplamda ise servetinin 600.000 kuruş olduğu tahmin edilmektedir. 600 bin kuruş olduğu iddia edilen servetin büyük kısmı mücevher, değerli eşya ve nakitten oluşmaktadır. Nakit paranın az olmasına karşın mücevher, altın ve değerli taşların bol olması Sarıcaoğlu'nun gösterişe düşkün olduğunu göstermektedir. Müsadere edilen malvarlığı içerisinde de en önemli pay %36,4 ile hububat gelirlerine aittir. Hububatın büyük bir kısmı Sarıcaoğlu'nun konağında depolanmış ve iltizamlardan elde edilmiştir. Köylülerden öşür adına aynı olarak hububat alınmıştır. Yine müsadere edilen mallar içinde %24,8 ile ikinci büyük pay Sarıcaoğlu'nun sahip olduğu hayvanlara aittir. Kendi çiftliklerini tarımdan ziyade hayvancılık ile değerlendirmiştir. Malvarlığının diğer kısmı ise alacaklar, gayrimenkuller ev eşyaları gibi kalemlerden oluşmaktadır. Sarıcaoğlu herhangi bir imalat ve ticaret işi ile iştiğal etmemiştir (Küveli, 2011).

Sarıcaoğlu Osman Ağa ile sürekli çekişme halinde olan İnegöl ayanı Derviş Paşazade Numan Bey, Derviş Paşa sülalesinden gelmekte ve III. Selim döneminde Osmanlı donanmasının yenilediği dönemde, 1791 yılında Gemlik tersanesinin emini olarak görev yapmaktadır. Tersane emini olarak tercih edilmesinde tanınmış bir ayan olması etkili olmuş iken, Gemlik Tersanesi'nde en çok ihtiyaç duyulan mal olan

kerestenin İnegöl ve Domaniç bölgelerinden temin edilmesi de önemli bir etkidir. Gemi direklerinde kullanılan çam ve küreklerde kullanılan gürgen ağaçları bu bölgeden temin edilmiştir. Ayrıca İnegöl'de su değirmeni ile çalışan hızarların bulunması İnegöl'de bugünde bulunan mobilya sanayinin temellerini oluşturmaktadır. 1791-1805 yılları arasında Numan Bey'in emniğinde Gemlik Tersanesi'nde 3 kalyon, bir fırkateyn ve 2 şalope denize indirilmiştir.

Bu sırada İstanbul Tersanesi'nin büyük havuzunun tamir işi için de Numan Bey görevlendirilmiştir. Çünkü tamirat işi için gerekli olan kereste Gemlik tersanesine bağlı kazalardan kesilerek İstanbul'a ulaştırılacaktır. Tersane emininin görevi ise mali işleri yürütmek, inşa edilen gemiler için malzeme temin etmek ve gemilerin mühimmatını kaydederek bu belgeyi baş kaptana teslim etmektir (Çiftçi, 2011). Numan Bey'in gemi inşası için kereste temin etmeyip aynı zamanda bu iş için gerekli mali ve idari yönetimi de üzerine aldığı görülmektedir. Ancak tersane emini olarak gemi inşa etmesi kendi sermayesi ve namına yapılan bir teşebbüs değildir.

Kendisi ile ilgili ilk kayıtlara 1792 yılında rastlanan Canikli Genç Mustafa Ağa Ünye ayanıdır. Ünye merkez olmak üzere Akçay-Terme ve Çarşamba'da da iktisadi faaliyetleri bulunmaktadır. Genç Ağa'nın malvarlığı içinde 48.893 kuruş ile nakitleri %40'lık pay ile ilk sırayı almaktadır. Daha sonra ise %13,8 ile alacakları, %11,8 ile ürünleri ve %10 ile gayrimenkulleri yer almaktadır. Söz konusu malvarlığına dahil edilmeyen ve müsadereden sonra değerlendirilmek üzere İstanbul'a gönderilen 9 adet irili ufaklı gemi bulunmaktadır. Gemiler ile İstanbul, Mısır ve Anapa arasındaki ticari ilişkiler yürütülmektedir. Genç Ağa hiçbir gemiye tamamen sahip olmayıp gayrimüslim tüccar ile belli oranlarda ortaklık kurmuştur. Muhallefat kayıtlarına bakıldığında ayanın tüccar sınıfından olduğu ileri sürülmektedir. Alacaklarının bir kısmı gayrimüslim tüccarlardır, Ağa bu yol ile tüccarların kârlarına ortak olmuştur. Çünkü aynı zamanda zikrolunan gemilerde de aynı tüccarlar ile ortaklık kurmuştur. Ticaret birinci sırayı almakla birlikte diğer ayanlarda olduğu gibi Genç Ağa iltizam işine ilgi göstermiştir ve alacaklarından %92 gibi büyük bir kısmı bu alana aittir. Ünye'de sahibi olduğu ve ticari amaçlı olarak kullandığı sekiz gözlü bir mağazaya sahip olması ve servetinin büyük bir kısmını nakit olarak tutması Canikli Genç Mustafa Ağa'nın ticarete etkin olduğu izlenimini vermektedir (Bay, 2005).

Orta Karadeniz bölgesini tamamen kontrol alan Caniklizadeler büyük ayanlar arasındadırlar. Canik bölgesini merkez olarak kabul eden aile, Canik malikânesini 1737-1808 döneminde 11 yıl hariç 60 yıl boyunca elinde bulundurmuştur. Bu malikâne geliri Canikli ailesine yükselişlerinin ilk ivmesini kazandırmıştır. Aynı zamanda iltizam sahibi olunması idari anlamda da yükselmeyi beraberinde getirmiştir. Bu bölgede donanma için kenevir ve elyaf yetiştirilmesi bölgenin ekonomik değerini artırmıştır. Canik malikânesi 1748-1791 yılları arasında ortalama 20 bin kuruş yıllık kâr getirmiştir. Aile Samsun Bafra'daki pirinç üretimi iltizamını da 1771'de ömür boyu malikane olarak elde etmiştir.

Amasya iltizamını elde etmek için Caniklizadeler ve Çapanoğulları rakip olmuşlardır. Bu sebeple 1779 ve 1805 yıllarında aileler arasında iki savaş yaşanmıştır. Zamanla Canikli Ali Paşa'nın oğullarının artan zulmüne karşın Amasya ileri gelenleri Çapanoğlu Mustafa Bey'in yanında toplanmışlardır. 1779'daki savaşta Caniklizadeler yenilmiş ve merkezi hükümet Çapanoğulları'nı desteklemiştir. Canikli Ali Paşa'nın

vergi ödeyen halka yaptığı eziyetler ve başına buyruk davranışları sebebiyle idamına karar verilmiştir. Bunun üzerine Canikli Ali Paşa Rusya'ya kaçmış ve iki yıl orada yaşamıştır. Canikli Ali Paşa'nın 1785'te ölümünün ardından Amasya malikânesi oğulları Mikdad Ahmet Bey ve Mehmet Bey'e kalmıştır. Mikdad Ahmet Bey bölgesinde yasal olmayan vergiler ile köylülerin geçimliklerine el koymuştur. Aynı şekilde Amasya esnafı da Mikdad Bey ve maiyetinin özel ihtiyaçlarını karşılamaktan dolayı harap düşmüşlerdir. Yüzbaşı Seyyid Mustafa merkeze gönderdiği dilekçesinde, Özi'nin savunulması için Mikdad Bey'den talep ettiği 150 askeri alamadığı gibi 10 bin kuruşluk çiftlik hayvanının gasp edildiğini bildirmiştir. Bu şikayetlerin hepsi Ahmet Mikdad Bey'in 1770-80 arasında elde ettiği hızlı zenginleşmeyi açıklamaktadır. Bunun üzerine Amasya iltizamı 1789'da Beyhan Sultan'a malikane olarak verilmiş, herhangi yeni bir anlaşmazlığa sebep olmaması için Çapanoğulları'na verilmemiştir.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti *bedel-i muhallefat*¹⁰ adıyla ölen kişilerin mallarını müsadere etmektense belli bir bedel karşılığında yakınlarına bırakıyordu. Canikli Ali Paşa'nın 1785'te ölümünün ardından büyük oğlu Battal Hüseyin Paşa babasının malvarlığına, devlete 112.500 kuruş ödeme ile sahip olmuştur. Battal Hüseyin Paşa'nın 1801'de ölümünden sonra ise devlet malvarlığının bedel-i muhallefatını 500 bin kuruş olarak belirlemiştir. Canikli Ali Paşa'nın nakit tuttuğu gelirin ise 295.427 kuruş gibi büyük bir meblağ olması müsadere olması durumunda servetini taşıyabilmeyi veya saklamayı istediğini göstermektedir. Kendisi borç vermeyi benimsememiştir. Aileye ait çiftliklerin 1792'deki malvarlığı içerisindeki oranı %15'tir. Aile servetini iltizam ile oluşturmuş ve kazanılan servet yine Orta ve Batı Karadeniz'de iltizam elde ederek artırılmıştır. Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Kastamonu, Tokat ve Sivas daha sonra iltizama dahil edilen bölgeler olmuştur (Şahin, 2003).

Karaosmanoğulları'nın 17. yüzyıldan sonra Kumçayı havzasında yerleşen Türkmenlerden oldukları ileri sürülmüştür. Aile ilerleyen dönemlerde iltizam elde etmeye başlamıştır. Kara Osman'ın büyük oğlu olan Hacı Mustafa Ağa Manisa bölgesinin baş ayanı konumuna gelmiştir. Turgutlu ve Saruhan halkının şikayeti üzerine mütesellimlikten azledilerek idam edilmiştir. Hükümetin bu aileye daha mültezimlik vermeyeceğine ilan etmesine rağmen 1758'de Hacı Mustafa Ağa'nın en büyük oğlu olan Ataullah Ağa'ya Saruhan mültezimliği verilmiştir. İlerleyen dönemlerde aile bireyleri Manisa merkez olmak üzere çevre bölgelerin mültezimliğini ve mütesellimliği ile çeşitli idari görevleri elde ederek hâkimiyet kurmuşlardır.

Hacı Ataullah Ağa'nın kardeşi olan Hacı Ahmed Ağa'nın ölümünün ardından bedel-i muhallefatı olarak oğlu Hacı Hüseyin Ağa 1.500.000 kuruşu 5 yıl içinde ödemeyi kabul etmiştir. Hacı Ataullah Ağa'nın diğer kardeşi olan Hacı Pulad Mehmed Ağa'nın muhallefat bedeli ise 1.110.859,5 kuruş olarak belirlenmiş ve bu miktar padişah tarafından az bulunarak Hacı Hüseyin Ağa İstanbul'a çağrılmıştır. 1816 yılında Hacı Hüseyin Ağa'ya ait muhallefat defterine göre toplam servet 2.164.391,5 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu servetin içinde zimemat¹¹ ve iltizam kârları %34,8 paya sahipken, şehirdeki emlakler %21,2 paya sahiptir. Çiftlik, tarla, bahçe ve zeytin ağaçları

¹⁰ Çapanoğlu Süleyman Bey ise 1781'de ölen kardeşi Mustafa Bey'e ait malvarlığını elde etmek için 1.750.000 kuruş bedeli merkezi hazineye ödemiştir (Uzunçarşılı, 1974:227).

¹¹ Borçlar

ile hayvanların payı toplamda %26,8'e denk düşmektedir. Yetim Ahmed Ağa'nın 1841 yılında yapılan muhalefatı ise 1.781.579,5 kuruştan oluşmaktadır. Fakat burada nakit para %36 paya sahip olarak birinci sıradadır. Daha sonra ise %19 pay ile çiftlikler bulunmaktadır. Yine aile bireylerinden biri olan Hacı Osman Ağa'ya ait 1836 tarihli muhalefat defterine göre Ağa'nın serveti 380.489 kuruştur. Burada zimemat %35 ile en fazla paya sahip iken çiftlik ve hayvanların toplam oranı %46'ya ulaşmaktadır.

Çiftlikler bakımından çok zengin olan ailenin bireylerine ait muhalefat¹² defterlerinde çiftliklerin büyük paylara sahip olmadıkları görülmektedir. Bunun sebebi toprağın mülkiyetinin şahsa ait olmamasıdır. Zimemat gelirleri ise içinde iltizam gelirlerini de barındırmakla birlikte ailenin bölge halkı ile borç verme ilişkisi olduğunu da ortaya koymaktadır. Bir diğer önemli hususta Yetim Ahmed Ağa'nın stok olarak 70 ton pamuğa sahip olmasıdır. Bu durum bölgenin dünya ekonomisi ile olan bağımlı açıklamaktadır. Aile bireyleri ekonomik faaliyetlerini iltizam, çiftçilik, hayvancılık emlak ve kredi gibi alanlara yayarak dengeli bir temel üzerine oturtmuştur (Nagata, 1997).

Taşranın önemli isimlerinden ilginç bir örneği oluşturan Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın gücü, Balıkesir Edremit ve Kemer-i Edremit¹³ bölgelerindeki zeytin ve zeytinyağı üretimine dayanıyordu. Edremit'te üretilen zeytin ve zeytinyağı bugün de olduğu gibi genellikle iç talep tarafından tüketiliyordu. Ancak savaş zamanlarında İtalyanlara da ihraç edildiği olmuştur. İtalyan üreticileri kendi düşük kalite zeytinyağları ile Edremit'ten ithal ettikleri yüksek kalite zeytinyağı birleştirerek dünya pazarlarında satılabilir orta kalite zeytinyağı elde ediyorlardı. Ancak çoğu zaman Edremit'te üretilen zeytinyağı İstanbul'da satılıyordu.

Müridzade Hacı Mehmed Ağa zeytinyağı işinin yanında sermayesini borç vererek kullanıyordu. Toplam verdiği borçlar içinde tek seferde 20 bin kuruşun üzerinde olan 3 vaka var iken bin kuruşun altında olan 32 vaka bulunmakta ve bunlar toplam borç verilen miktarın %47,8'ini oluşturmaktadır. Müridzade'nin verdiği borçların daha çok küçük dilimleri kapsadığı söylenilebilir. Toplamda borç verdiği miktar 333.884 kuruş iken bunların 163.601 kuruşu, %49'u iltizam ve diğer bürokratik işler ile alakalıdır. Ticaret işlemleri için kullanılan meblağ ise 83.838 kuruş olup toplam alacaklar içinde %25,1'ine denk düşmektedir. Zeytinyağı ticaretinden ise bazı alacakları bulunmaktadır. En büyük müşterilerinden biri olan zeytinyağı tüccarı Mehmet Ali Ağa'nın Müridzade'ye toplamda 23.523 kuruş borcu bulunmaktaydı.

Müridzade'nin zeytinyağı geliri sahibi olduğu 18.118 zeytin ağacına dayanmaktadır. Daha sonra bu listeye 1091 adet ağaç eklenerek toplamda 19.209 ağaca ulaşılmıştır. Bir ağacın değerinin 15 kuruş olduğu bilindiğine göre toplam sermaye 288.045 kuruştur. Edremit'te bir ağaçtan ortalama olarak 20-25 kg. kadar zeytin üretilebilmektedir. Müridzade her yıl 350-440 ton arasında zeytin hasat etmektedir. Bununla birlikte bir kilo zeytinyağı elde etmek için gerekli olan zeytinin miktarın 4-6 kg. bilindiğine göre yıllık zeytinyağı üretimi 87.500-109.000 litre civarındadır. Bu miktar zeytinyağı litresi 6,7 kuruştan hesaplandığında ortalama olarak yıllık 658.275

¹² Aile bireylerine ait muhalefat bedellerinin tümüne ulaşmak için, bkz., Yuzo Nagata (1997). *Tarihte ayanlar Karaosmanoğulları üzerinde bir inceleme*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 166.

¹³Bugünkü Burhaniye

kuruş ciroya tekabül etmektedir. Zeytini işlemek için Müridzade kendi *mengene* tesisine sahiptir. Aynı zamanda zeytinyağından sabun üreten dört tane atölyeye sahiptir. Tüm varlığı içinde politik ve ticari borç verme işlemine dahil olan meblağ 333.884 kuruş ile %48,2 paya sahiptir, zeytin ağaçları ve stok olan zeytinyağı ise sırasıyla %41,7 ve %10,1 paya sahiptir.

Müridzade aynı zamanda Edremit'te yaklaşık 400 hektar arazide tahıl yetiştiriciliği yapıyordu. 1823 yılı hasatında Müridzade 130 ton buğday, 165 ton arpa ve bir miktar da diğer tahıllardan üretmiştir. Fakat bu üretilen tahıl dışarıya gönderilmiyor bölge içinde tüketiliyordu. Ancak yukarıda söz konusu olan malvarlığı arasında stokta bulunan tahıl, İstanbul'daki tahıl fiyatlarının 1820'lerde tam olarak belirli olamamasından dolayı dahil edilmemiştir. Eğer tahmini tahıl fiyatı da eklenirse Müridzade'nin serveti, 1 milyon sınırını aşacaktır. Tahıl üretimiyle birlikte Müridzade servetini zeytinyağı üretimi ve borç verme işleri ile beraber temel olarak üç alanda faaliyet göstererek oluşturmuştur. Faroqhi (1991:94)'ye göre anakronik bir kullanım dahi olsa, Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın çok fazla politik sorumluluğa erişme hevesi içinde olmadan elinde bulundurduğu parayı daha fazla kazanmak maksadıyla zengin olacak şekilde kullanması ve parayı kullanım değeri olan nesnelere almak yerine¹⁴, ki dönemin politik ortamı sermaye birikimine engel olsa dahi, daha fazla kazanç getirecek alanlara yatırması gibi sebepler kendisinin *kapitalist* olarak nitelenmesini haklı çıkaracaklardır. Buna rağmen II. Mahmud döneminde yürütülen merkezileşme uygulamalarından diğer ayanlar gibi Müridzade Hacı Mehmed Ağa da etkilenmiş ve tüm malı müsadere edilmiştir (Faroqhi, 1991).

1600 yılında İstanbul'a gelerek kuyumculuk faaliyetlerine başlayan ve ailecek bu işte yükselerek saray kuyumcubaşılığına, darphane sarraflığı ve ifrazcubaşılığına yükselen Ermeni Düzoğlu ailesinin malvarlığı müsadere edilmiştir. Darphane-i Amire ifrazcubaşılığı babadan oğula geçerek bir yüzyıl boyunca bu ailede kalmıştır. 1821 tarihli muhalefat defterine göre ailenin toplam varlıkları 16.520.910 kuruştur. Ailenin toplam serveti içinde en büyük pay gayrimenkuller ve taşınmaz mallara aittir ve %65,7 paya sahiptir. Daha sonra ise sırasıyla Düzoğulları ailesinin %28,8 paya sahip olan alacakları ile %5 paya sahip olan nakitleri gelmektedir. Bu üç alan neredeyse tüm serveti oluşturmaktadır. Düzoğulları ailesi merkezde bulunup bürokrasi ve finans ile iştiğal eden bir ailedir ve görüldüğü gibi servet dağılımı taşrada bulunan ailelerden çok farklıdır (Aysan, 2013:57-77).

10. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu müdahalesiz bir piyasanın hâkim olduğu bir ekonomik sisteme sahip değildir. Devletin belli öncelikleri piyasanın işlerliğini etkilemektedir. Piyasanın düzgün olarak işleyememesi ise girişimsel kârı artırıcı bir teşvik sisteminin oluşmasını engellemiştir. Öncelikle müsadere işlemlerinin hem devlet hazinesine kazanç getirici hem de devlete rakip olabilecek unsurların törpülediği bir araç olarak kullanılması sermayenin kullanım amacını değiştirmiştir. Üretime dayalı kârın diğer

¹⁴Müridzade'nin bu tavrına karşın Karadeniz Bölgesi'nde sivrilen Hazinedaroğulları'ndan Süleyman Paşa'nın muhalefatında 76.697 kuruş değerinde değerli eşya bulunmakla birlikte Osman Paşa'nın 16 bin kuruş değerinde kebir elmas yüzüğe sahip olması dikkat çekicidir (Bay, 2007:259).

alternatiflere göre daha kazançsız kalmasını sağlayan narh ve lonca gibi piyasa müdahaleleri de sermayenin yatırım alanlarını değiştirmiştir.

Örneğin Canikli Ali Paşa ve diğer ayanlarda olduğu gibi müsadere durumunda tüm servetin yok olmaması için nakit ve taşınabilir değerlere önem verilmiştir. Aynı şekilde üretime dayalı kârın faizli borç verme ve iltizam işlerine göre daha kazançsız olması yatırımların daha çok bu alanlara kaymasına sebep olmuştur. Esnaf ve üretici kârları %5-15 civarında seyrederken, faiz oranları %15-25 arasında, iltizam gelirleri %20-40 arasında ve malikâne gelirleri ki içerisinde mültezimin payını da barındırmaktadır, %30-50 arasında değişmektedir. En kârlı görünen iltizam gelirleri en çok yatırım yapılan alan olmuştur. İkinci yatırım alanı ise faizli borç vermedir. Malikâne sahibi olmak zaten devlette yüksek askeri ve bürokrasi görevinde bulunmayı gerektirdiğinde sermaye sahibi reaya için bir seçenek oluşturmamaktadır. İmalat için belirlenen kâr aralığının düşük olması ayanların bu alandan çok iltizam ve faizli borç verme işlemlerine yönelmelerine sebep olmuştur. Ayanların taşrada belirgin hale gelmelerinin en önemli ekonomik sebebinin mültezimlik olması bu durumu zaten açıklamaktadır.

İltizamlara konu olan mukataaların bir sınırının olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bazı bölgelerde ayanlar arasında mültezimlik için rekabet olduğu ve hatta savaşların çıktığı görülmüştür. Faizli borç verme de yine aynı şekilde sarraflarla yaşanan rekabet ve yerelde bulunan reayanın talep koşulları göz önünde bulundurulduğunda sınırlıdır. Bu alanlardan arta kalan miktarın imalat faaliyetlerinde değerlendirilmesi girişimciliğin doğasına daha uygun bulunmaktadır. Yurtiçi faaliyetlerde sermayenin getirisi bu alanlarla sınırlıdır. Ancak uluslararası ticaret ile yüksek kârlar elde edebilme imkânına sahip olunabilirdi. Bu durumda da ihracat yasaklarının belli malların ülke dışına çıkmaması için gösterdiği gayret söz konusudur. İncelenen ayanlardan Müridzade Hacı Mehmed Ağa imal ettiği zeytinyağını belli dönemlerde İtalyanlara satmıştır. Benzer şekilde Karaosmanoğularının uluslararası pamuk ihtiyacına cevap verdikleri görülmüştür. Küçük boyutta bir ayan olmasına karşın ve herhangi bir ürün üretmemesine rağmen gayrimüslim tüccarlar ile ortaklıklar kurarak yurtdışı piyasalar ile ticaret yapan Ünye ayanı Genç Mehmet Ağa'nın durumu da bilinmektedir. Bunlara karşın ayanların ekonomik faaliyetlerinde bu alan çok fazla gelişmemiştir.

Bu örnekler arasında tanımlanan girişimci (kapitalist) şablonuna en çok uyan kişi Müridzade Hacı Mehmet Ağa'dır. Siyasi mevki elde etmekten uzak oluşu, gelir getirmeyen lüks tüketime karşı diğer ayanlara göre daha az harcama yapması, iktisadi faaliyetlerde temel amacının gelir elde etme olması ve iltizama diğerlerine göre daha az değer atfetmesi kendisini farklı kılmaktadır. Ancak yine de devletin merkeziyetçi politikalarının yok ediciliğinden kurtulamamış ve malları müsadere edilmiştir. Fakat diğer ayanlar, sahip oldukları servet ile taşrada siyasi bir otorite kurmanın peşine düşerek merkezde bulunan padişahın birer küçük kopyası olma yolunu tercih etmişlerdir. Devletin ekonomik hayata çizdiği sınırların haricinde bu eğilimin nedenlerini belirleyebilmek için, Osmanlı ile birlikte Orta Doğu toplumlarının da tarihsel dinamiklerinin göz önünde bulundurulması ve farklı coğrafyalar ile kıyas edilmesi gerekecektir.

Kaynakça

- Alchian, A. A., & Demsetz, H. (1973). The property right paradigm. *Journal of Economic History*, 62(5), 16-27.
- Alchian, A. A. (2008). Property rights. İçinde D. R. Hendersen (ed.), *The concise encyclopedia of economics*. Erişim Tarihi: 26.03.2015, <http://www.econlib.org/library/Enc/PropertyRights.html>.
- Aysan, F. N. (2013). *II. Mahmud döneminde Dersaadette bir ailenin muhallefatı: Düzoğulları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1941). İslam-Türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller II. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7(1), 157-176.
- Bay, A. (2005). Ünye ayanından Canikli Genç Mustafa Ağa'nın siyasi ve iktisadi faaliyetleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 2(7), 60-75.
- Bay, A. (2007). *Trabzon Eyaleti'nde mütegalibe hareketleri ve ayanlık (1750-1850)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Beydilli, K. (2003). Mahmud II. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 352-357). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270244.pdf>
- Bloch, M. (2007). *Feodal Toplum*. (Çev.: M. Fırat). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çiftçi, C. (2011). Derviş Paşazâde Numan Bey'in ayanlık ve tersanecilik faaliyetleri. *Belleten*, LXXV(273), 387-405.
- Deane, P. (2000). *İlk sanayi ikılabı*. (Çev.: Tefvik Güran). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Faroqhi, S. (1991). Wealth and power in the land of olives: Economic and political activities of Müridzade Hacı Mehmed Agha, notables of Edremit. İçinde Ç. Keyder, F. Tabak (eds.), *Landholding and commercial agriculture in the Middle East* (ss. 77-95). Albany: State University of New York Press.
- Faroqhi, S. (1992). Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of Sultanic legitimation (1570-1650). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35(1), 1-39.
- Faroqhi, S. (2004). Krizler ve değişim 1590-1699. İçinde H. İnalçık, D. Quataert (eds.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* (Cilt 2, ss. 543-758). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Faroqhi, S. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi*. (Çev.: Ercan Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Findley, C. V. (2006). Political culture and the great households. İçinde S. Faroqhi (ed.), *The Cambridge history of Turkey, Volume 3, the latter Ottoman Empire 1603-1839* (ss. 65-80). Cambridge: Cambridge University Press.
- Genç, M. (1985). Osmanlı Devleti'nde iç gümrük rejimi. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 786-790). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 22, ss. 154-158). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220089.pdf>
- Genç, M. (2003). Malikane. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 516-518). Erişim Tarihi: 20.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270357.pdf>
- Genç, M. (2006). Mukataa. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 31, ss. 129-132). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310101.pdf>
- Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Güran, T. (1986). İstanbul'un iaşesinde devletin rolü, 1793-1839. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 44(1-4), 245-275.
- Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Güven, T. (2014). *Zonguldak Kozlu'da kömür madenciliği: İşletmecilik ve çalışma hayatı (1848-1921)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Hanioğlu, Ş. (2008). *A brief history of late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hartoka, O. (2012). *İmtiyazlı yap-işlet-devret preojeleri ve sukuk finansman yöntemi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Huberman, L. (2007). *Feodal toplumdun 20. yüzyıla*. (Çev.: M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İlgürel, M. (1993). Celali isyanları. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 7, ss. 252-257). Erişim Tarihi: 20.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c07/c070156.pdf>
- İlgürel, M. (2003). Levent. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 149-151). Erişim Tarihi: 20.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270106.pdf>
- İnalcık, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, 29(1), 97-140.
- İnalcık, H. (1977). Centralization and decentralization in the Ottoman Empire. İçinde T. Naff, R. Owen (eds.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (27-53). Carbondale: Southern Illinois University Press.

- İnalcık, H. (1980). Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *Archivum Ottomanicum*, 6, 283-337.
- İnalcık, H. (1991). The emergence of big farms, *çiftlik*s: State, landlords and tenants. İçinde Ç. Keyder, F. Tabak (eds.), *Landholding and commercial agriculture in the Middle East* (ss. 17-34). Albany: State University of New York Press.
- İnalcık, H. (1994). An economic and social history of the Ottoman Empire volume I: 1300-1600. İçinde H. İnalcık, D. Quataert (eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire* (ss. 1-409). Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. (2010). *Devlet-i aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar I klasik dönem (1302-1606): Siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karakışla, Y. S. (2011). Osmanlı sanayi işçisi sınıfının doğuşu 1839-1923. İçinde (Der.:Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher; Çev.: Cahide Ekiz), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler 1839-1950*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, H. K. (1972). The transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 243-281.
- Karpat, H. K. (2002). The land regime, social structure, and modernization in the Ottoman Empire. İçinde B. Lewis, I. Rabinovich, R. Savory (eds.), *The politization of Islam: Reconstructing identity, state, faith and community in the late Ottoman Empire* (ss. 327-351). Oxford: Oxford University Press.
- Karpat, K. (2008). *Osmanlı modernleşmesi toplum, kurumsal değişim ve nüfus*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Khoury, D. R. (2006). The Ottoman centre versus provincial power-holders: An analysis of the historiography. İçinde S. Faroqhi (ed.), *The Cambridge history of Turkey, Volume 3, the latter Ottoman Empire 1603-1839* (ss. 135-156). Cambridge: Cambridge University Press.
- Küpeli, Ö. (2011). Yenişehir (Bursa) ayarı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve muhalledatı. *History Studies International Journal of History*, 3(3), ss. 245-263.
- Kütükoğlu, M. (1992). Tanzimat devrinde yabancıların iktisadi faaliyetleri. İçinde Hakkı Dursun Yıldız (der.), *150. Yılında Tanzimat* (ss. 91-138). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1969). Power, civil society and culture in the Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, 11(3), 258-281.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e iktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918). İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 618-634). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2006). Tabakalaşmanın tarihsel belirleyicileri: Türkiye'de toplumsal sınıf ve sınıf bilinci. İçinde M. Türköne, T. Önder (eds.), *Türkiye'de toplum ve siyaset makaleler 1* (ss.79-118). İstanbul: İletişim Yayınları.

- McGowan, B. (2004). Ayanlar çağı, 1699-1812. İçinde H. İnalçık, D. Quataert (eds.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, cilt 2* (ss. 761-884). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mert, Ö. (1991). Ayan. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 195-198). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c04/c040148.pdf>
- Mert, Ö. (2003, Mayıs). *Keşan ayanlığına ve kocabaşılığına giriş*. Keşan Sempozyumu, Keşan.
- Mises, L. V. (1998). *A treatise on economics human actions*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. Erişim Tarihi: 20.03.2015, http://mises.org/sites/default/files/Human%20Action_3.pdf
- Nacar, C. (2012). İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'de devlet işletmelerinde çalışan işçiler. İçinde (Der.: T. Atabaki, G. D. Brockett, Çev.: Can Cemgil), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde emek tarihi* (ss. 153-176). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte ayanlar Karaosmanoğulları üzerinde bir inceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaylı, İ. (2012). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öğün, T. (2006). Müsadere. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 32, ss. 67-68). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320051.pdf>
- Önsoy, R. (1988). *Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öz, M. (2007). Reaya. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 34, ss. 490-493). Erişim Tarihi: 26.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c34/c340343.pdf>
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ayanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkaya, Y. (1978). XVIII. yüzyılın ilk yarısında yerli ailelerin ayanlıkları ele geçirişleri ve büyük hanedanlıkların kuruluşu. *Belleten*, XLII(168), 667-723.
- Özkaya, Y. (2006). Mütesselim. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 32, 203-204). Erişim Tarihi: 03.03.2015, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320151.pdf>
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı maliyesinde malikane uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1908*. (Çev.: N. Ö. Gündoğan, A. Z. Gündoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Quataert, D. (2011). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü*. (Çev.: T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Salzmann, A. (2004). *Tocqueville in the Ottoman Empire, rival paths to the modern state*. Leiden: Brill Publishers.

- Pamuk, Ş., & Karaman, K. (2009). Osmanlı bütçeleri ve mali yapının evrimi, Avrupa devletleriyle bir karşılaştırma. *Toplumsal Tarih*, 191(11), 26-33.
- Pamuk, Ş., & Williamson J. G. (2011). Ottoman de-industrialization, 1800-1913: Assessing the magnitude, impact, and response. *Economic History Review*, 64(1), 159-184.
- Rothbard, . N. (2009). Man, economy and state a treatise on economic principles with power and market government and the economy. Auburn: Ludwig von Mises Institute. Erişim Tarihi: 16.03.2015, http://mises.org/sites/default/files/Man%2C%20Economy%2C%20and%20State%2C%20with%20Power%20and%20Market_2.pdf
- Sarç, Ö. C. (1940). Tanzimat ve sanayiimiz. İçinde *Tanzimat I* (ss. 423-440). İstanbul: Maarif Matbası.
- Sezer, H. (2005). Tepedelenli Ali Paşa ve oğullarının çiftlik ve gelirlerine ilişkin yeni bilgi-Bulgular. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları*, 18, 333-357.
- Shaw, S. J. (1985). Tanzimat'tan sonra Osmanlı vergi sistemi. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 934-946). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, C. (2003). *The rise and fall of an ayan family in the eighteenth century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Toprak, Z. (1985). Osmanlı Devleti ve sanayileşme sorunu. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5, ss. 1340-1344). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1974). Çapanoğulları. *Bellekten*, XXXVIII(150), 215-261.
- Veinstein, G. (1991) On the çiftlik debate. İçinde Ç. Keyder, F. Tabak (eds.), *Landholding and commercial agriculture in the Middle East* (ss. 35-56). Albany: State University of New York Press.
- Weiker, W. F. (1968). The Ottoman bureaucracy: Modernization and reform. *Administrative Science Quarterly*, 13(3), 251-270.
- Yarış, S. (2010). *İstanbul'un 100 sanayi kuruluşu, İstanbul yüzleri serisi-55*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Yıldız, G. (2012). Ottoman military organization (1800-1918). İçinde *The encyclopedia of war*. (Cilt 3, ss. 1615-1623). New Jersey: Blackwell Publishing Ltd.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da işçiler (1870-1922) çalışma hayatı, örgütler, grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları.